

Az etnikai politika olvasztótégelye, 1860–1905

A „városok anyja” (*dedakalaki*), Tbiliszi mindig is a grúzok tradicionális politikai központja volt. Grúzia fővárosában azonban csak 1970 óta alkotják a grúzok a város népességének többségét. Történetének nagy részében Tbiliszi egy soknemzetiségű város volt, vegyes lakossággal, ahol demográfiai tekintetben az örmények domináltak. Az a jelenség, hogy a városban elsődlegesen egy nemzet tagjai telepedtek le, míg a környező vidéket egy másik etnikai csoport tagjai lakják, nagy hasonlóságot mutat Kelet-Európában és a Kaukázusban. A Balti-tenger partján a németek a városokban éltek, míg a litvánok és észtek vidéken laktak; Litvániában a litvánok vidéken dolgoztak és bejártak Vilniusba vagy más városokba, ahol kapcsolatba kerültek a helyi lengyelekkel és zsidókkal. Ukrajna jelentősebb városaiban valójában oroszok, lengyelek és zsidók laktak, míg az ukránok falvakban éltek. A Kaukázuson túl szintén az volt megfigyelhető, hogy a városi lakosság foglalkozása, társadalmi helyzete és politikai befolyása tekintetében már elkülönült a vidéki népességtől, leginkább azonban nyelvében, nemzeti múltjában és etnikai tudatában különbözött a falusiaktól.

A kora középkortól kezdve Tbiliszi Grúzia történelmi fővárosa, Kartli király udvarának székhelye volt. Mindazonáltal a perzsa és közel-keleti karavánok által látogatott hely. A város vonzotta a kereskedőket, akik túlnyomórészt örmények voltak.¹ 1801-ben, amikor Oroszország annektálta a Kartli–Kahétiai Királyságot (Kelet-Grúzia), Tiflisz húszezer fős lakosságának közel háromnegyedét örmények alkották (1803-ban 74,3%), és kevesebb mint negyedét a grúzok (21,5%).² Tiflisz környékén a vidéki parasztság nagyrészt grúzokból állt, bár éltek grúz nemesek is mind vidéken, mind városban. A városon belül a segédek és a munkások – akik a legalacsonyabb osztálynak számítottak –, illetve néhány kisparos volt grúz, de a kisparosok nagy része, a kereskedők és a vagyonos réteg is örmény volt. Így a Kaukázusontúl két keresztény népcsoportja etnikailag, geográfiailag és társadalmilag elkülönült.

A grúzok saját politikai és kulturális központjukként tekintettek Tifliszre, de arra, hogy a város a kaukázusi örmények intellektuális és politikai központja volt, valamint kisebb mértékben az azerieké is, kevésbé figyeltek. Miután Tbiliszi 1921-ben a szovjet Grúzia fővárosa lett, és örmények ezrei költöztek délre, a saját köztársaságuk-

1 Чхетия, 1942. 145.

2 Месхия, 1959. 28–29.

ba, a grúz és az örmény kutatók a két nép történetét elkülönítik egymástól, kevésbé vonnak párhuzamokat a kaukázusi etnikai politika vizsgálata során. A grúzok számára az örményellenesség nacionalizmusuk kiindulópontja lett. A Szovjetunió idején az örmények saját fővárosuk, Jereván, illetve az Örmény Köztársaság jelenlegi területének történelmét emelték ki, anélkül, hogy különösebben vizsgálták volna népük múltját a többnemzetiségű vidékeken, így a tifliszi örmények központi szerepét az örmény nacionalizmus történetében, valamint hogy a grúz szomszédjukkal szembeni lekezelő viszonyukat teljes körűen elemezték volna. A 19. és a 20. század eleji kaukázusi történelem vizsgálata során nyilvánvalóvá válik az itt élő nemzetek kölcsönös kapcsolata, illetve nemzeti ideológiájuk formálódása, és mindez Tifliszt új megvilágításba helyezi: úgy, mint a grúz és örmény nacionalizmus és szocializmus olvasztótégelye, valamint a két nemzet közötti heves etnikai és osztályküzdő színtere.

Demográfiai változások

A hegyekkel körülvett és a Kura partján elterülő város, Tbiliszi (Tiflisz) neve a grúz *tbili* (meleg) szóból származik. Az enyhe éghajlat a Krisztus előtti utolsó évszázad elejétől csábította a betelepülőket.³ Írott források vannak arról, hogy egy erődítmény már a Kr. e. 4. században állt Tbilisziben. Az iráni *pitiakhsh* (kormányzó) itt lakott, és a város a 6. században Grúzia legfontosabb politikai központjaként felváltotta Mchetát. Grúz források hitelt adnak annak, hogy királyuk, Vahtang Gorgaszali (452–502) építette Tbiliszit és erősítette meg azt mint Kartli (Kelet-Grúzia) fővárosát. Egyszer a perzsák, egyszer az arabok, majd a szeldzsukok, a mongolok és az oszmán-törökök ostromolták és foglalták el a várost, még azelőtt, hogy azt az Orosz Birodalom elfoglalta volna 1801-ben. Az utazók az évszázadok során újra és újra beszámoltak a város szépségéről és bájáról, de amikor néhány lelkes rajongó olyan messzire ment, hogy azt a „Kaukázus Párizsának” nevezte, a helyiek erre kajánul reagálva, Párizst „Franciaország Tifliszének” hívták.

A kaukázusi orosz hegemonia megerősödésével (1828) a grúzok és az örmények azt tapasztalták, hogy az évszázadban először, relatíve hosszú békés fejlődési időszak következett a cári hadsereg védőszárnyai alatt, amely megvédte őket a kaukázusi hegyi lakók fosztogatásától és a rendszeresen betörő muszlim szomszédjaik támadásaitól. Fokozatosan megélnékült a városi élet, és az oroszok lehetőséget teremtettek a gazdasági fejlődésre, az európai oktatásra és a kormányzati karrierre. A hadsereg is vonzó célpontja lett az ambiciózusabb férfiaknak. A grúzok és az örmények is megtapasztalhatták a társadalmi változást, amint elhagyták az elszigetelt falvaikat, és kockázatot vállalva a növekvő városokba költöztek. A 19. század folyamán a Kaukázusban nőtt a városi lakosság létszáma, és a vidéken élők aránya lassan csökkenésnek indult. 1866-ban a grúz népesség 82%-a falvakban élt, csak 18%-uk élt kisvárosban vagy nagyvárosokban; 31 évvel később, az első teljes

3 Tbiliszi történelméhez a 19. századig lásd: Бадриашвили, 1934.

oroszl népszámláláskor a vidéki lakosság kismértékben csökkent, 79%-ra, és a városi lakosság 21%-ra nőtt.

Megindult a nemzetté válás a Kaukázusban élő népek körében, mivel erősödött az etnikai összetartozásuk tudata, valamint elhatárolódásuk azoktól, akik nem értették a nyelvüket és a szokásaikat. Szorosán kapcsolódik ehhez az a tény, hogy a nemzeti tudatosság és más etnikai csoportoktól való távolságtartás miatt nőtt a szociális, gazdasági és politikai különbség, ami Tifliszben elválasztotta a felső és az alsó rétegeket egymástól, és ez a távolság nagyobb mértékű volt itt, mint azt a falvakban lehetett tapasztalni, ugyanakkor a városon kívül az etnikai különbségek is ismeretlenek voltak. Az etnikai különbségekkel leginkább akkor találkozottak, mikor a grúz parasztok (*glehi*) Tifliszbe vándoroltak, és ott látták, hogy segédmunkásként (*musa*) háttérbe szorulnak, de a főnökeik, a város gazdag kereskedői és iparosai, a híres *mokalakek*, más nyelvet beszélnek (örmény), a város más részében élnek (*Szololaki*), és élvezik a jogokat és privilégiumokat, hogy az orosz hatóságok egyenrangúnak tekintik őket.⁴

Az 1897-es népszámlálási adat szerint Tiflisz lakosainak száma 159 590 fő volt.⁵ A város volt a fővárosa az azonos nevű kormányzóságnak, a legfőbb cári hivatal, a helytartó és a főkormányzó székhelye. A Tifliszi kormányzóság népességének csak 21,4%-a volt városi, és Tiflisz volt az egyetlen ilyen nagy méretű város (a második legnagyobb Ahalsihe volt 15 357 lakossal). Nem meglepő, hogy a grúz Tiflisz csak úgy volt ismert, mint a *kalaki* (a város).

Mint az Oroszl Birodalom legtöbb nagyvárosában a 19. század végén, Tifliszben nagyszámú bevándorló lakosság élt. 1897-ben a városiak 43,7%-a volt őslakos a városban vagy a saját negyedében; 17,2% volt migráns a Tifliszi kormányzóság más körzetéből, 33,9% pedig más kormányzóságból (főleg a Kutaiszi kormányzóságból), és 5,2% volt a külföldi. Az emigránsok és külföldiek jelentős számban örmények voltak. Noha pontos adatokkal nem rendelkezünk, becslés alapján a 60 ezer bevándorlóból és külföldiből 20 ezer volt örmény, 20 ezer grúz, a többi muszlim és európai.⁶ A Tifliszi kormányzóság lakosságának negyede volt örmény, míg a vidéki lakoságnak csak 14,8%-át alkották. A tartomány lakosságának 44,3%-át grúzok tették ki, de csak 26,3%-uk élt a városban, míg az oroszok csak 7,5%-át jelentették a népességnek és ennek 24,7%-a élt a városban.

Tifliszben a demográfiai változások következtében a 19. században a népességben belül az örmények aránya csökkent, a grúzoké és oroszoké pedig nőtt. Tiflisz 1897-re húszeszes városból 159 ezer fős nagyvárossá nőtt, az örmények aránya ekkorra 74%-ról 38%-ra csökkent, ami annak a következménye, hogy a szegény grúz falusiak vonakodva elhagyták a sűrűn lakott, földben szegény területeket, és a városba költöztek. Ebben az időszakban mindhárom etnikum létszáma nagymértékben növekedett a városban, a legnagyobb arányban az oroszok, a legkisebb arányban az örmények száma nőtt. 1865 és 1897 között az orosz népesség 190%-

4 Részletesen: Качарава–Киквидзе–Ратиани, 1973; Махарадзе, 1933.

5 Lásd: *Перепись населения 1897 г.*

6 Tbiliszi lakossága 1876 március 25-én: a 104 024 lakosból 37 610 (36,1%) örmény; 30 813 (29,6%) orosz; 22 156 (21,3%) grúz; 13 445 (12,9%) német, perzsa, tatár, görög, zsidó stb. Бегичев, 1896. 39.

kal (12 462 főről 36 357-re), míg az örmények száma csak 88%-kal (28 488 főről 55 553-ra) nőtt.⁷ Így a 19. század második felében az örmények már nem képezték a város többségi lakosságát, csupán a legnépesebb etnikai csoportját.⁸ A városban a nemzetiségi arány kezdett kiegyenlítődni. Az orosz hivatalnokok, katonák és kézművesek, valamint a grúz parasztság nemcsak a város etnikai képét változtatta meg, hanem egy nagyszámú munkásosztály is létrejött, amelynek nagy részét a grúzok alkották. A grúzok gazdasági helyzete nagymértékben különbözött az örményekétől, és majdnem teljes egészében elkülönültek a tifliszi oroszoktól is.⁹

Gazdasági és társadalmi rétegződés

Bár a demográfiai változások következtében a nem örmények aránya erősödött a városi népesség körében, ez nem csökkentette az örmények társadalmi, politikai és gazdasági túlsúlyát. Grúzia előkelő középkori iparosai és kereskedői, a tifliszi örmények az orosz annektálás idején a többi nemzettől elkülönülve működtek mind a helyi iparban, mind pedig a távolsági, Perzsiával, Európával, Oroszországgal folytatott kereskedelemben. Az oroszbarát kereskedők az évszázad első felében kísérletet tettek arra, hogy elmozdítsák pozíciójukból az örményeket, azonban kudarcot vallottak, és az örmény dominanciájú céhek felügyelték a kereskedelmet és a manufaktúrákat Tifliszben. „Az 1860-as évek második felében Tifliszben körülbelül 3000 üzlet és kereskedelmi vállalkozás volt, közülük 17 karavánszeráj, 5 hotel, 9 cukrász, 4 szalon, 441 kávézó, 96 étterem, 71 borospince és raktárpület stb. A 17 karavánszerájából 14 örmény családok kezében volt. A vállalkozások többsége az örményké volt, akiknek kezén volt így majdnem a teljes ipar. (...) Megközelítőleg a kereskedő-iparos osztály kétharmadát örmények alkották.”¹⁰ A század közepétől néhány megfigyelő arról értekezett, hogy Tiflisz gazdasági fejlődését gátolja a fennálló céhes rendszer, amely akadályozza a növekedést és az újításokat, de 1867-ig a kereskedőcéheket nem oszlatták fel. Az iparos céhek sértetlenek maradtak, ami biztosította, hogy az örmények megőrizhessék domináns gazdasági pozíciójukat.

Tiflisz gazdasága az 1860-as években még preindusztriális volt. A vállalkozások, néhány karavánszerájt leszámítva, amelyek a külkereskedelmet bonyolított

⁷ Перепись населения 1897 г. 1905. IV–XIV.

⁸ Az új évszázad első évtizedében folytatódott a város növekedésének a periódusa. 1904-ben 196 935 személy volt tifliszi lakosként bejegyezve; 1910-re a város lakóinak száma 303 150-re emelkedett, ez 54 százalékot jelent hat év alatt. (Города России в 1904 году, 226.; Города России в 1910 году, 89.) Az etnikai egyensúly azonban az örmények javára tolódott el. 1910-ben az oroszok a város 21,5 százalékát alkották, az 1904-es 28,8 százalékkal szemben, míg az örmények aránya az 1904-es 29,5 százalékról 1910-re 41,2 százalékra emelkedett. (Города России в 1904 году, 236.; Города России в 1910 году, 914–915.) A grúzokról a forrásokban nincsenek pontos adatok, becslést értékek szerint 1904-ben mintegy 25 százalékot tehetett ki, 1910-ben némileg kevesebbet. Az örmények számának növekedését nem könnyű megmagyarázni. Egyrészt a Törökországból induló migráció lehet az oka 1850–1909 között; másrészt a forradalom idején a grúz munkásrétegek a nehézségek miatt visszaköltöztek falvaikba.

⁹ A tbiliszi örményekről a 19. század első felében Suny, 1979b.

¹⁰ Чхетия, 1942. 208–209.

ták, egészen kicsik voltak. Ezek szinte teljes egészében örmények kezében voltak, noha néhány kereskedőházat oroszok és külföldiek működtettek. Tiflisz volt a kapuja a selyemkereskedelmi útnak Perzsiából és Kelet-Transzkaukázusból Oroszország és Európa felé. A tranzitkereskedelem inkább a helyi termelésnek volt előnyös, mivel a legtöbb árut tbiliszi kereskedők adták el. Valójában több mindent importáltak a Kaukázuson túlra az 1860-as években, mint exportáltak. 1821 és 1831 között, 1846-ban és 1864-ben az alacsony tarifák elősegítették, hogy a tranzitkereskedelem Európából és Perzsiából inkább Oroszországon és a Transzkaukázuson keresztül folyjon, mintsem a török Trapezunton. A kereskedelem nagy része örmény kézen ment át, és az oroszok gyakran nevezték ezeket az árukat örmény áruknak (*armjanszkije tovari*).¹¹

Azonkívül, hogy Tiflisz egy fontos kereskedelmi központ, a legfontosabb „ipari” város is volt a Kaukázusban az 1880-as évekig, amikor is az olaj felhasználásának rohamos növekedése miatt a Kaszpi-tenger kapujában fekvő Baku jelentősége nőni kezdett. Közvetlenül a 19. század vége előtt, Grúziában több mint négyezer kisiparos műhely volt a nagyvárosokban és a kisvárosokban, vagy a falusi egyéni háztartásokban, ahol a nők a mezőgazdasági munka mellett ipari tevékenységet is folytattak. Az 1888. évi adatok azt mutatják, hogy Grúziában a műhelyek 78%-ában csak a mester és esetleg egy segéd dolgozott. Bár a műhelyek mérete nőtt valamennyit a század végére, a vezető szerepet a helyi termelésben a kis kézi műhelyek játszották a 20. századig.

Bár gyors iparosítás nem alakította át Tiflisz évszázadokon át kisipari jellegű gazdaságát, folyamatosan új ipari vállalkozások tűntek fel, főképpen olyan területeken, ahol korábban nem voltak mesteremberek (például a szappankészítők, a szappant addig otthon készítették), vagy olyan területeken, ahol a kis műhelyek nem tudták kielégíteni a keresletet, mint például a téglakészítés esetében. A szokások változásával egyes mesteremberek, például a keleties papucsokat készítő vesztegesegek lettek, míg mások, akik európai cipőket gyártottak, növekedésnek indultak. Előbbieknek az is újabb nehézségeket okozott, hogy versenyezniük kellett a gépesített ipari termeléssel. Más tradicionális termékek, mint például a *burka* (nemez-kabát) készítését átvették a manufaktúrák, ebben az esetben G. Adelhanov, aki 100 ezer darabot állított elő évente, főleg a kaukázusi kozák csapatoknak. A néhány nagy gyár textilt, bőrárúkat gyártott, de a kisiparosok száma is tovább növekedett, és 1903-ban Tifliszben elérték a 12 650-es létszámot. A kisiparosok 5-7%-át alkották a város lakosságának, bár a 20. században az új gyárak termékei némileg csökkentették jelentőségüket.¹²

A hagyományos kisiparos gazdaság gyorsan változott a 19. század utolsó évtizedében. A tendencia, hogy bérmunkásokat alkalmazzanak a segédek helyett, már az 1840-es években megfigyelhető volt, Grúziában az 1880-as évek végén a műhelyek közel negyedében több mint egy bérmunkást alkalmaztak. A parasztok olcsó munkaerejét használták ki a vasút építése során, és az új gyáripari termékek

11 Uo. 214.

12 Хоштариа-Бросе, 1974. 100.

verseny elé állították az addig monopolhelyzetben lévő céheket. Az 1870-es években a suszter-, a kalapkészítő és szabócéhek voltak a legfontosabbak, 1910-től azonban hanyatlani kezdtek.

A tranzitkereskedelem és a kisiparosok termékei fontosak maradtak Tiflisz gazdaságában, de az új, nagyobb léptékű ipari termelés lehetőséget teremtett, hogy néhány vállalkozó „megcsinálja a szerencsését”. Volt ugyan a befektetők között néhány mohó orosz és külföldi kereskedő, de a legtöbb új műhely és gyár a helyi örmény tőkéből épült. A vasútvonal kiépítése – a Tiflisz és a fekete-tengeri Poti közötti vonalat 1872-ben, a Tiflisz és Baku közötti szakaszt pedig 1883-ban adták át – összekötötte a Kaukázusontúl egymástól elszigetelten fekvő területeit, és egy nagyobb, sokkal jobban elérhető piacot teremtett Tiflisz és más városok termékeinek. 1870-ben Oroszország a hat évvel korábban bevezetett alacsony illeték helyett saját tarifáit alkalmazta a Kaukázusban, és így egy védett területet hozott létre, amelyben az ipar növekedésnek indulhatott anélkül, hogy komoly versenytársat jelentettek volna neki az olcsó európai termékek. Az ipar most már sokkal fontosabb volt a Transzkaukázus fejlődésében, mint a tranzitkereskedelem, és az örmények gyorsan beléptek a nemzetközi termelésbe.¹³

A 19. század végén az örmény kereskedők és iparosok pozíciója Tiflisz és a Nyugat-Transzkaukázus gazdaságában megingathatatlan volt. A város 9725 kereskedőjéből 1897-ben 43,4% volt örmény (4727), 26,1% grúz (2619), és 6% orosz. Még többet mondó, hogy Grúziában 1900-ban a 150 legnagyobb ipari létesítmény 44%-a volt örmény, és körülbelül ugyanennyi orosz, illetve külföldi kézben. Mindössze 10%-ának volt grúz, 2%-ának pedig azeri tulajdonosa. Ha csak Tiflisz városát vesszük figyelembe, akkor az örmények jelenléte még inkább szembetűnő; körülbelül a vállalkozások fele, és ezek közül is a legnagyobbak örmény kézen voltak. A leggazdagabb örmények – az Arzumanovok, Avetiszjanok és Mantasevek az olajiparban, az Adelhanovok a bőrtermékek gyártásában; a Tumaniantok, Kevorkovok, Avetiszovok és Pitoevok a kereskedelemben; az Egiazarovok, Ter-Asaturovok, Bozarjantok és Enfianjantok a dohányiparban – családi alapon összefogtak, és együtt különböző részvénytársaságokat hoztak létre, egyesítették a tőkéjüket, hogy az oroszokkal és külföldiekkel folytatott versenyben biztosítsák a vezető szerepüket a helyi gazdaságban.¹⁴

Míg az örmények foglalták el Tiflisz szociális életében a középső szintet, addig a grúzok uralták a legalsóbb és legfelsőbb pozíciókat. A legfelsőbb szinten a grúz nemesek álltak, az orosz alkirály (helytartó) tanácsadójaként és a közigazgatásban, olyanok, akik a kaukázusi és a krími háborúban bizonyították képességeiket és lojalitásukat. A hűséget a cári kormányzat jutalmazta: a jobbágyfelszabadítás során a grúz nemesség megtarthatta a legjobb földeket, és a birodalomban élő összes földbirtokos réteg közül a legelőnyösebb kárpótlásban részesült.¹⁵ Még azok a földbirtokok sem voltak képesek alkalmazkodni a jobbágyfelszabadítást követő

13 Адонц, 1957. 524.

14 Хоштариа-Бросе, 1974. 165.

15 Lásd Suny, 1970.

gazdasági rendszerhez, amelyek sikeresen igazodtak az orosz uralomhoz az évszázad első felében. A grúz nemesek nem tudtak változtatni azon, hogy gazdaságuk ne a jobbágyaiktól függjön („a parasztok mindig tápláltak minket”, képviselte egy nemesi petíció). Képtelenek voltak a szükséges vállalkozói szellem kifejlesztésére, a szükséges tőkeforrás előteremtésére, hogy kiépítsék a szabad, bémunkán alapuló mezőgazdaságukat, hogy így versenyképesek legyenek a gazdag örményekkel szemben. Számukra a század második fele nem volt más, mint gazdasági visszaesés, emellett az örmények megszerezték helyeiket a politikai szintéren is, így a grúz nemesek nosztalgikusan a gyakorlati haszonnal nem járó nacionalizmus felé fordultak. Ahogy Tifliszben és egész Grúziában nőtt az örmények befolyása a gazdasági és politikai életben, a vidéki grúz nemesség felettébb nehéznek találta az alkalmazkodást a dinamikus városi élethez.¹⁶

Mind a városi, mind a vidéki társadalom alján a grúz parasztok álltak, és közülük egyre többen költöztek az új gyárakkal és nagy műhelyekkel rendelkező Tifliszbe, Batumiba és Kutaisziba. Míg korábban az évszázad során a háztartási termékek és ruhák kézműves termelése majdnem teljesen az örmény mesteremberek kezében volt, a grúz parasztok városba áramlása egyrészt megnövelte a városi munkások számát, másrészt megváltozott a munkásréteg etnikai összetétele. Saját vállalkozás helyett, amely szakértelmet és tőkét kívánt volna, ami nem állt a rendelkezésükre, ezek az új migránsok inkább alkalmi segédmunkások, kiskereskedők (*kinto*) vagy mesterek segédjei lettek.

A kézműves műhelyek száma Tifliszben csökkent (1888-ban 2175 volt, míg 1893-ban 2000-re csökkent), míg ugyanebben az időben azok száma, ahol öt vagy több munkást foglalkoztattak, nőtt (23-ról 54-re). Néhány nagyobb műhelyt gyárnak neveztek, de 1870 előtt ezek általában csak három-hat embert foglalkoztattak. A legnagyobb számú munkást a dohánygyárak alkalmazták. Gépeket ritkán használtak, a legtöbb munkafolyamatot kézzel végezték, és egy munkanap 12 vagy 13 órás volt.¹⁷

A gyári termelés, ha nevezhetjük így, csaknem egésze függött a mezőgazdaságtól.¹⁸ A malmokat a Kura mentén a folyó vize hajtotta. Sörfőzdek, borászatok, bőr- és szappangyárak, továbbá dohány-, textil-, fűrészáru- és téglauzemek működtek egymás mellett. Amikor a vasút Tifliszbe ért, a város a Kaukázuson túli közlekedés csomópontjává vált, és a fő vasútvonal építése során alkalmazták a legtöbb munkást, akik a grúziai munkásosztály gerincét jelentették. A vasúti munkásokat a falvak lakói közül toborozták; 1895-ben mintegy háromnegyedük kevesebb mint öt éve dolgozott ott. Különböző nemzetiségűek voltak; 1900-ban több mint 50%-uk volt orosz, ukrán vagy lengyel; 43,8%-uk volt grúz, 6,2%-uk pedig örmény.¹⁹ A grúzok nagy része a legalacsonyabb fizetésű és legkevésbé képzett munkások közé tartozott, és számarányuknál nagyobb mértékben alkották ezt a kategóriát. A vasútépítésen dolgozó szakmunkások többsége általában orosz volt. A legnagyobb gyá-

16 Хоштариа-Бросе, 1974. 166.

17 Антелава-Орджоникидзе, 1967. 77–78.

18 Гулишамбаров, 1887. 232.

19 Хоштариа-Бросе, 1974. 188–189., 195.

rak tulajdonosai örmények voltak, mint például az Adelhanovok cipőgyára, ezekben általában örményeket foglalkoztattak. Egy becslés szerint a századfordulón Grúziában a munkásosztály 45–50%-a grúz nemzetiségű volt, 30–35%-a örmény, 10–15%-a orosz, és 5–10%-a azeri és más nemzetiségű.²⁰

Céhek és kormányzás

A grúz királyság 1801-es megszűnésével Tifliszben a valódi hatalom a grúz nemesektől (*mouravi*), akik között az örmény *melik* felügyelte a kereskedelmet és az ipart, átkerült az orosz kormányzóhoz és az örmény céhmesterekhez, az *amkarbasik*hez. 1840-ben a céhek befolyását hivatalosan elismerték a városi statútumban: létrehoztak egy városi tanácsot, amelyben a gazdag tulajdonosok képviselői, kereskedők, és mesteremberek vettek részt.²¹ A *mokalakebik*, Tiflisz nagykereskedői és kisiparos mesterei betagozódtak az orosz társadalmi hierarchiába, amikor Voroncov helytartó 1854-ben tiszteletbeli polgárokká tette őket, és így mentesültek a katonai szolgálat és a testi fenyegetés alól. Így azok az örmények, akik a század elején még a grúz király és nemesség jobbágyságai voltak, az orosz uralom alatt teljes jogú polgárokká váltak.²²

Az 1860-as évek nagy reformjai közül csak néhányat terjesztettek ki a Kaukázusontúlra, a feudális, jobbágyrendszer Grúziában sokkal nagyobb mértékben megmaradt, mint Oroszország középső régiójában.²³ 1866-ban bevezették az 1864-es az igazságszolgáltatási reformot a Kaukázusban is, így megszüntették a helyi bíróságokat, és a régiót integrálták a cári rendszerbe. A közigazgatást is átalakították a következő évben, megerősítették a minisztériumok hatásköreit és megszüntették a helytartói kancelláriát.²⁴ Vidéki nemesi gyűléseket, *zemsztvo-gyűléseket* azonban nem hoztak létre, ami azt jelentette, hogy a grúz nemesség – az oroszországi nemességtől eltérően – nem rendelkezett befolyással a helyi politikában. Összességében a reformok ellentétes hatást értek el a Transzkaukázusban. Olyan igazságszolgáltatási és közigazgatási intézkedéseket vezettek be, amelyek megfeleltek a helyi kereskedőknek és iparosoknak, ugyanakkor konzerválták a földbirtokosok hatalmát vidéken, valamint a cári bürokrácia döntő befolyását.

Az 1860-as évek első felében az orosz kormányzat fokozatosan megkezdte a helyi törvényhatóságok reformját és választott intézményeket hozott létre. A reform szükségessége nyilvánvalóvá vált Tifliszben is, amikor kiderült, a lakosság lázadása, a régi céhek potenciális fenyegetést jelentenek az orosz hatóságok számára. Amikor 1865 júniusában Tiflisz polgármestere és a cári kincstár a lakosság hozzájárulása nélkül új adót vetett ki, a céhek úgy döntöttek, hogy bezárják az összes üzletüket a városban. A főkormányzó, Grigol Orbeliani elrendelte, hogy szüntessék be

20 Уо. 196.

21 Полное собрание законов Российской империи. Т. 15. No. 13. 369.; Чхетия, 1942. 259., 313–17.

22 Хачапуридзе, 1950. 464.

23 Зайончковский, 1968. 333.

24 Эсадзе, 1907. Т. 2. 42-43.

a megmozdulást, de a céhmesterek képtelenek voltak meggyőzni a céhek tagjait, hogy térjenek vissza a munkájukhoz. Június 27-én megközelítőleg tízezer iparos, bolttulajdonos, kereskedő és egyszerű munkás vonult végig az utcákon, hogy tiltakozzon az új adó bevezetése ellen. Kifosztották a polgármester, Sermazan Vartanov házát, megkövezték és megölték az adószedő Bazsbeuk Melikovot. Csak a negyedik napon, új polgármester kinevezése és az adó visszavonása után állt helyre a rend.²⁵

A legjelentősebb mozzanata a tifliszi júniusi napoknak az örmény céhmesterek és bolttulajdonosok összefogása volt a szegény grúz munkásokkal, vagy ahogy Niko Nikoladze írta Herzen *Kolokolj*-ában: a *musa* kezét rázotta a *mokalakéval*, „elfelejtve, hogy tegnap a *mokalake* becsapta a mai szövetségesét, a *musát*, és ez a történet holnap újra meg fog ismétlődni!”²⁶ Az adókiivetés és a kormányzás önkényessége miatti tiltakozás hevében a grúz fa- és kőszállítók csatlakoztak az örmény iparosokhoz és kereskedőkhöz. Az 1860-as évek közepén, a paternalista, preindusztriális társadalomban még szoros volt a kapcsolat a munkások és mesterek között, és csak a századfordulótól lett feszült a viszony, különösképpen 1905-ben.

A helyi hivatalnokok tanácsára a pétervári kormányzat gyorsan reagált az 1865-ös eseményekre, és új tervet dolgozott ki a város igazgatására, aminek segítségével a helyi hatalmat kivette a céhek kezéből. A Szentpétervárra (1846), Moszkvára (1862) és Odesszára (1863) vonatkozó rendeletekhez hasonlóan az 1866. augusztus 11-i törvény Tiflisz lakosságát négy vagyoni osztályba sorolta. Mindegyik osztály – az örökletes és a személyes nemesség, a tiszteletbeli polgárok, a tulajdonnal rendelkező polgárok és iparosok-kereskedők, illetve azok a városiak, akik nem rendelkeztek tulajdonnal, de városi adót fizettek – 100 elektort választhatott, akik ezután megválasztották a városi tanács 25 képviselőjét. A polgármestert az elektorok választották a több mint tízezer ezüstrubel tulajdonnal rendelkező polgárok közül.²⁷ Ez az elektori rendszer első ízben vitte be a nemesseket a városi kormányzásba az orosz uralom ideje alatt. Az előkelők, akik 10%-át adták a város népességének, Tiflisz tényleges vezetői lettek. Sem az úgynevezett egyszerű városiaknak (körülbelül 16%-át alkották a népességnek), sem a tulajdonnal nem rendelkező, de adófizető polgároknak (40-45%-ot tettek ki) nem volt befolyásuk a gyűlésben. A közgyűlés tagjainak felét így a városi lakosság felső 10%-a választotta.²⁸

A reformok a leginkább a céheket érintették, amelyek 1866 után elvesztették korábbi kiemelkedő szerepüket. A következő évben a város csökkentette a céhek hatalmát, eltörölte a kereskedőcéheket, és a megmaradókat alárendelték a városi közigazgatásnak. A megközelítőleg száz céhből csak tizenhét maradt meg 1867 után. Az 1866-os törvények az örmény hatalom mélypontját jelentették a 19. századi Tifliszben, és a helyhatósági hatalomnak a kísérletét arra, hogy az örmény kereskedőktől a hatalmat a grúz nemességnek juttassák. Bármennyire is negatív

25 Чхетия, 1942. 327.

26 Колокол, 1865. szeptember 5.

27 Качарава, 1968. T. II. 28. Hanchett, 1976. 102–107.; Эсадзе, 1907. T. 2. 72–73.

28 Чхетия, 1942. 278–279.

hatásúak voltak ezek a reformok a céhekre és a városi kormányzatban betöltött szerepükre nézve, a törvény csak átmeneti nehézséget okozott a polgári erők megerősödése tekintetében.

Tiflisz integrációja az Orosz Birodalom közigazgatási rendszerébe 1874-ben fejeződött be, az 1870. évi városi törvényt egyes kaukázusi városokra is kiterjesztették. A törvény alapján a városi tanácsot (*duma*) felnőtt férfiak választották, akik tulajdonnal rendelkeztek, vagy városi adót fizettek.²⁹ A három választási kúriát az adófizetés nagysága alapján alakították ki, és mindegyik kúria a városi tanács képviselőinek egyharmadát választotta meg. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a város néhány leggazdagabb férfit választotta meg a tanács első harmadát, a gazdagságban utánuk következők a második harmadát és a több száz tulajdonnal rendelkező ember az utolsó harmadát. A városi tanács ezután választhatta meg az előjáróságot (*uprava*) és a polgármestert. Az új ebben a rendszerben az volt, hogy nem a rend (*szoszlovije*), hanem a gazdagság és a vagyon alapján adományozott jogokat. A vagyoni cenzus, ami a szavazati jog feltétele volt, bevett forma volt az európai polgári államokban, de egészen új a cári Oroszországban. Az új városi tanácsban a legnagyobb befolyással a leggazdagabbak rendelkeztek, azok a vállalkozók és kereskedők, akik a tanács egyharmadát választották. Gyakorta közülük kerültek ki a polgármesterek is. A törvénynek köszönhetően az örmény polgárság ismét a város vezető politikai erejévé vált. A következő öt évtized során, az 1917-es forradalomig a tizenegy tifliszi polgármester kettő kivételével örmény volt.

A képviselő „polgári” elve inkább gazdasági, mintsem születési és rendi alapokon nyugodott, ami segítette az örmény *mokalakét*, hogy megszerezze a főbb pozíciókat, annak ellenére, hogy a demográfiai mozgások következtében csökkent az örmények relatív súlya a népességen belül. Mivel a grúz nemesek nem tudtak alkalmazkodni a terjedő piacgazdasághoz, és elvesztették ősi földjeiket, amelyek a középosztályi hitelezők vagy a földéhes parasztok kezébe kerültek, politikai szintén is félretolták őket. A 19. század utolsó negyedében társadalmi és intellektuális feszültségek keletkeztek a régi nemesi elit és az örmény polgárság között. A feszültségek alapot teremtettek az etnikai összeütközésekhez a sajtóban és a városi tanácsban, valamint a politikai nacionalizmus erősödéséhez vezettek.

Városi politizálás és nacionalizmus

Akármilyen vallási vagy etnikai előítéletek is éltek a tbiliszi emberek körében a szomszédjaikkal kapcsolatban, a mai értelemben vett nemzeti érzés csak a 19. század első felében kezdett kialakulni az örmények és a grúzok körében. A nemzet tudat és ennek a politikai kifejeződése, a nacionalizmus a városokhoz kapcsolódott a

²⁹ Hanchett, 1976. 102–107.; Эсадзе, 1907. Т. 2. 72–73. Baku 1878-ig nem kapott önkormányzati jogokat, Kutaiszi és Batumi 1888-ig, Szuhumi, Poti 1892-ig, Gori, Duseti, Ahalcihe, Ahalkalaki pedig 1894-ig. Мильман, 1966. 208.; Качарова, 1968. Т. II. 29.

Kaukázusban. A kaukázusi falvakat hagyományosan csak egy etnikum lakta, az ön-ellátó gazdálkodás és elszigeteltség pedig eleve kizárta a versengést. Tiflisz jelentőségének növekedése, kereskedelmi és ipari központtá válása, a parasztok a városba való folyamatos áramlásának következtében az etnikai csoportok egymás ellen feszültek egy olyan környezetben, ahol az anyagi javak szűkösek voltak. A falvakban a szomszéd ugyanazt a nyelvet beszélte és ugyanabba a templomba járt, ezzel szemben a városban nyelvi és vallási különbözőségek jelentkeztek a honfitársak és az idegenek között, és a különbségek itt sokkal markánsabban megmutakoztak. Könnyebbséget jelentett, ha egy grúz egy másik grúzzal beszélhetett, és megértette őt, még akkor is, ha a másik esetleg egy másik társadalmi osztályhoz tartozott. Kommunikációs kapcsolat jött létre a másik grúzzal, ugyanakkor távolság alakult ki közte és aközött, aki nem vagy kevésbé értette meg őt. Ez a „társadalmi kommunikáció” a nyelven túl kiterjedt a vallás, a hagyományok, a szokások, a gyereknevelés, az eszmék, a tisztelet és a bizalom területére is. A szociális különbségek megerősítették az etnikai megkülönböztetést, és e kettő elképzelések és elvárások egyfajta bonyolult ötvöződését hozta létre. A városi élet felerősítette az ellentéteket, amelyek nem voltak olyan élesek vidéken, és a nacionalizmus egyes emberek elfogadásának, mások elutasításának alapjává vált. Bizonyos értelemben így a nacionalizmus egy ürügy volt a megkülönböztető bánásmódra és a privilégiumok szétosztására.

Az etnikai rivalizálás az évszázad utolsó évtizedéig nem vált politikai konfliktussá. 1875-ben a polgármesteri választás során a városi örmény közösség nagy része a grúz Jazon Tumanov hercegre szavazott. Őt a következő évben a grúz nemesség híres szószólója, Dmitri Kipiani követte. Sokkal inkább a reformokról, az ipar és a kapitalizmus behatolásáról, a nemesi birtokok jövőjéről, a liberális és forradalmi ellenzéknek az autokráciával kapcsolatos állásfoglalásiról folyt a politikai és intellektuális vita a sajtóban, mintsem az etnikai ellentétekről.

Tifliszen belül három fő politikai irányzat alakult ki az 1870–1880-as években: a kozmopolita liberalizmus az örményekhez állt közelebb, de népszerű volt a vezető grúz értelmiségiek és újságírók körében is; a többnemzetiségű forradalmi népiesség az orosz *narodnyikok* hatására; és az új és gyorsan terjedő nacionalizmus, ami mind a grúz nemességet, mind az örmény értelmiséget megérintette. A grúz nacionalizmus konzervatív és nosztalgikus volt, míg az örmény forradalmi és messianisztikus. A konzervatív, vallásos örmény polgárságot kihívás érte a kibontakozó liberalizmus felől, amelynek gondolatai Grigor Arcruni 1872-ben, Tifliszben alapított *Msak* (Munkás) című újságjának lapjain jelentek meg. Arcruni és támogatói mint „kisebbségi rosszat” elfogadták az orosz uralmat, és remélték, hogy meggyőzhetik a cári kormányzatot: enyhítsen a törökországi örmények elnyomásán. A városi tanács liberális reformerei A. S. Matinov, P. A. Izmailov és A. A. Tamamsev vezetésével egy fejlesztési programot dolgoztak ki. Ezek a fiatal szakértők az örmény üzletember, Iszaj Pitoevhez fordultak, hogy kapcsolatokat teremtsenek a városi tanácsban meghatározó szerepet betöltő kereskedőkkel. Pitoev „pártot” szervezett, többen rendszeresen összegyűltek a lakásán, hogy a Tiflisszel kapcsolatos tervekről

beszélgessenek. Befolyása jelentős volt, és mint egy kortárs megállapította, amit „Iszaj akart”, mágikus hatással volt másokra is a csoportban.³⁰

1878 végén a Pitoev–Izmailov-párt nyerte meg a városi tanácsi választásokat, és amikor a képviselők találkoztak, hogy polgármestert válasszanak, éles különbségek voltak az új és a régi tagok között. Amíg az új képviselők az örmény Bebutovra voksoltak, a régiak szavazatai megoszlottak az előző polgármester, a grúz nemes Dmitri Kipiani és az örmény M. E. Alihanov között. Sok egyeztetés után az örmény üzletember A. Korganovot választották meg, de ő nem vállalta a tisztséget. Végül, kompromisszumos megoldás gyanánt A. Sz. Matinovot (1843–1909) választották meg. A Pitoev–Izmailov-párt győzelme után első alkalommal fordult elő a tanácsban, hogy etnikai szempontokat is figyelembe vettek, még ha hallgatólagosan is. Bár Matinov viselte a polgármesteri hivatalt 1890-ig, a tanács legbefolyásosabb embere P. A. Izmailov volt, aki erőteljesen harcolt az új vízvezeték-rendszerért, hidakért, a városháza és más építkezések megvalósításáért a városban. Ennek a pártnak köszönhető, hogy Tiflisz, legalábbis egy része, európai várossá vált. A tanács tagjai, mint a vezetői is, a reformpárt, nagyrészt a gazdag örmény közösségből kerültek ki.

A grúzok között a liberalizmust a korábban radikális Niko Nikoladze (1834–1928) képviselte, aki az orosz rendszerben tanuló grúz értelmiség első generációjának tagja volt. Kezdetben Nikoladze Bebutov herceg lapjával, a *Tifliszszkij Vesztnyikkal* (Tifliszi Hírek) állt kapcsolatban, amely az első magántulajdonú, orosz nyelvű újság volt a Kaukázusban. 1878-ban megalapította saját folyóiratát, az *Obzort* (Szemle), amely hamarosan konfliktusba keveredett a cenzúrával. Meggyőződése volt, hogy „a haladás... kizárólag az erő és az emberek tudatosságának állandó növekedésétől függ”, ezért Nikoladze sürgette a fiatal aktivistákat, hogy forduljanak el a forradalmi mozgalmaktól és lépjenek be a zemsztvókba, a helyhatósági hivatalokba, ahol a leginkább hatással lehetnek az emberekre.

Nikoladzéhoz és az ortodox liberálisokhoz közel állt a grúz értelmiség második generációja (*meore daszi*), mint például Giorgi Cereteli és Szergej Meszhi, akik együttműködtek a *Droeba* (Idők) című újsággal. A nemzeti liberalizmust a Kaukázusban az orosz *Novoje Obozrenyije* (Új Szemle) képviselte, amelyet a gazdag A. V. Sztjepanov alapított, és a szerkesztői a Tumanov testvérek voltak. Nagyon sok grúz gyanúsnak találta a Tumanovokat és a Cereteliket, mert közel álltak az örmény vállalkozókhoz.

Az 1870–1880-as években a másik jelentős politikai irányzat a forradalmi népiesség volt, amely II. Sándor uralkodásának utolsó évtizedében jelent meg, miután az uralkodó által elindított reformok megtörttek, és az oroszoknak a modern világban betöltött szerepével kapcsolatos kérdések megválaszolatlanul maradtak. Grúzok és örmények, akik orosz egyetemeken tanultak, azzal a stratégiai kérdéssel szembesültek: együttműködjenek-e az orosz ellenzékkel, vagy pedig nemzeti mozgalmat hozzanak létre. A narodnyikság az 1870-es években a fiatal grúzok, örmények és oroszok együttműködésének csúcspontja volt, de a folyamatos letartóztatások és a tömeges perek az évtized végén megtörték a mozgalmat. Azok az

30 Туманов, 1905. Т. 2. 94–95.

aktivisták, akik Grúziában maradtak, összefogtak az 1880-as évek elején és megalapították Tbilisziben az *Imed* (Remény) című újságot, Kutaisziban pedig a *Sromatot* (Munka). A népies sajtó erősen támadta a grúz nemesek nacionalista nézeteit azért, mert elhanyagolták a parasztkérdést, valamint sovinizmusukat is. A birtokosok számára az agrárprobléma technikai jellegű volt, a megoldást egy új technológia importjában látták, a népiesek azonban a kérdést nem látták megoldhatónak a nemesség földjeinek elkobzása nélkül. Amikor a népiesek újságjait a kormány betiltotta, a *Droeba* szerkesztője teret adott nekik a lap hasábjain, de a forradalmi és reformmozgalmak elnyomása az új uralkodó, III. Sándor idején, valamint a viszonylagos nemzeti tolerancia vége azt eredményezte a Kaukázusban, hogy a helyiek elzárkóztak a közös politikai mozgalmaktól, amelyeket az autokrácia kezdeményezett, s az etnikai politika, a helyi megoldások felé fordultak. 1882-ben az örmény népiesek kiléptek a Népakarát (*Narodnaja Volja*) tifliszi bizottságából, amelyben grúzok is dolgoztak, és egy kizárólag örményekből álló forradalmi kört hoztak létre, amely főképpen a törökországi örmények helyzetével foglalkozott.³¹

A kelet-európai nemzeti mozgalmak fejlődése és sikerei, különösen a Balkánon, a 19. század végén felvillanyozta az Orosz Birodalom népeit. Az oroszok 1877–1878-as győzelme a törökök felett reményt keltett, hogy az anatóliai örmény parasztok az oroszok védelme alá kerülhetnek, de a berlini szerződés megakadályozta, hogy Oroszország bármilyen nagyobb jelentőségű reformot keresztülvigyen. Az ügyvezetett örménykérdés felkavarta a diplomátákat és értelmiségieket, illetve a kaukázusi örményeket súlyos politikai választás elé állította: forradalmi eszközökkel dolgozzanak tovább a törökországi helyzet javításán, vagy pedig kötelezzék el magukat az oroszországi reformok mellett és reményeiket a nagyhatalmi diplomáciába helyezték? Tbilisziben Arcruni és a liberálisok a mérsékeltbb megoldás felé hajlottak, de a fiatal radikálisok, sokan közülük korábbi népiesek, az 1880-as években titkos köröket kezdtek szervezni a törökországi örmények felszabadítására. Amíg a mérsékelt kulturális és filantróp egyesületeket hoztak létre – mint az Örményországi Könyvkiadók Szövetsége (1880), az Örmény Jólét Társaság (1881) –, a fiatalok romantikus nacionalista könyveket olvastak Raffitól, amelyekben a forradalmi hősöket úgy ábrázolta, mint akik készek életüket áldozni az örmények ügyéért.

A cári kormányzat erősítette a nacionalizmus felé fordulást azzal, hogy 1885-ben megszüntette az örmény nyelvű oktatást az első két osztály után. A fiatal radikálisok tiltakoztak az új törvény ellen és illegális iskolákat hoztak létre az örmény oktatáshoz. Egy éven belül az iskolákat újra megnyitották, de az állam szigorúan felügyelte azokat, miként a tanárok kinevezését is. A jelentős tanárhány mutatja, hogy az állam nem tartotta megbízhatónak a tanárokat. A nyelv elleni támadás volt a fő tényező, ami az első örmény forradalmi párt, a *Hincsakt* (Harang) megalapításához vezetett. 1886-ban hozták létre Genfben a kaukázusi örmények, az Örmény Forradalmi Föderációt (*Dasnakcutjun*) pedig 1890-ben, Tbilisziben alapították.

A grúzokat is a cári elnyomás és a nemzeti érdekek iránti fokozódó elköteleződés befolyásolta az 1880-as években. 1879-ben alapították meg Tifliszben az Írás-

31 Suny, 1979a. 134–151.

művelési Társaságot, 1885-ben megalakult az első grúz népdalkórus, és a következő évben a cseh Joseph Ratili karmester vezényleésével adták első koncertjüket. Etnográfusok, oroszok és grúzok is, a grúz életmód és a gazdag tradíciók felé fordították figyelmüket. A grúzok maguk kezdték átérezni hagyományaik értékét. Kazbeki és Vazsa-Psavela költeményeiben és történeteiben felértékelődött a hagyományos grúz életmód, a hegyi emberek életmódja, akik megőrizték szabad lelküket, és nem kötnek kompromisszumot a kizsákmányoló városi étellel, illetve a bürokratikus és idegen uralommal. Miközben a grúz nemzeti öntudat fejlődött, különösképpen a városi lakosság körében, az orosz állam oroszosításra törekedett. 1882-ben előírták, hogy a Grúzia (*Грузия*) elnevezést, Georgia orosz megfelelőjét használják nyomtatásban. Janovszkij, az oktatási minisztérium helyi képviselője megpróbálta kiszorítani a grúz nyelvet az iskolákból. Ahogy az örményeknél, úgy a grúzok között is, az oroszosítással szembeni ellenállás a legális kereteken túlmutató, forradalmi dimenziókat nyitott meg.

1886 májusában a tifliszi papi szeminárium korábbi 18 éves diákja leszúrta az intézmény gyűlölt orosz rektorát. A gyilkosság után rögtön a többi diák hőisévé vált, akik közül hatvanat ki is zártak az iskolából. Pavel, Grúzia metropolitája és a cári kormányzat hivatalos képviselője kiátkozta Grúziát a gyilkosságért. A grúz hazafi, Dmitri Kipiani, Tbiliszi korábbi polgármestere ingerült levelet írt a metropolitának, és követelte, hogy hagyja el Grúziát. A kormányzati szolgálattól visszavonult Kipiani Grúzia nemzeti jogainak szószólója lett a cári hatóságok előtt, és az 1880-as évek elején kemény hangvételű levelet írt Janovszkijnak, amelyben tiltakozott a grúz nyelvű oktatás megszüntetése miatt. Ezt a cselekedetét az uralkodó elítélte, de nemestársai megünnepelték. A Pavel metropolitának szóló levele miatt Kipianit Sztavropolba száműzték, és itt, rejtélyes módon, a következő évben meggyilkolták. A temetése Tifliszben a cári rezsim elleni demonstrációvá vált.

Kevésbé radikális, de befolyásosabb volt a grúzok között, mint a liberalizmus, a népiesség vagy a szemináriumi diákok konfrontatív nacionalizmusa, a nemesi származású író, Ilia Csavcsavadze (1837–1907) álláspontja, aki 1877-ben megalapította saját, grúz nyelvű újságát, az *Iveriát* (1877–1906), a *Droeba* riválisát. Mint a konzeratív nacionalizmus hangja elítélte korábbi barátai kozmpolita liberalizmusát. Csavcsavadze ellenzője volt a kapitalizmus növekedésének és a proletariátus kialakulásának Grúziában. Ehelyett a természetes gazdaság, a nemesek és a jobbágyok közötti paternalisztikus kapcsolatok megőrzésére szólított fel, valamint kívánatosnak tartotta a grúz emberek organikus egységét az agrártársadalomban. Csavcsavadze szerint nincs szükség osztályharcra, mivel Grúziában történelmi harmónia van a nemesség és jobbágyai között. Mint nagyon sok birtokos követője, Csavcsavadze mélyen aggódott a nemesi birtokok és gazdaságok pusztulása, valamint a nemesek társadalmi pozíciójának elvesztése miatt, és megoldásokat keresett, hogy megakadályozza további hanyatlásukat. Elfogadta a liberális Nikoladze ajánlatát, és elvállalta a grúz nemesi bank igazgatói tisztségét, valamint vállalta, hogy a birtokok fejlesztésére fordítja a jobbágyfelszabadítás során kárpótlásként kapott pénzt. A bankon keresztül, amelyet negyven évig irányított, Csavcsavadze nemcsak a birtokok fejlesztését ösztönözte, hanem iskolákat és kulturális intézményeket is alapított, amelyek segítették a grúz nemzeti tudatosság újjáéledését. Csavcsavadze herceg ebben az időben úgy volt is-

mert, mint a grúz Gambetta, és a bank részvényeseinek taggyűléseire a korban úgy tekintettek, mint egy grúz parlamentre.³²

Az oroszosító, modernizáló autokratikus birodalomban a grúzok és örmények aggódtak a jövőjükkel illetően, s ennek megvolt a hatása a tifliszi városi politikára is. Az 1883-as és 1887-es választásokon nem voltak heves etnikai, illetve pártösszeüt-közések, de 1890 novemberében ellenzék szerveződött a kormányzó párt ellen. Az ellenzék az első kúria elektorai között, vagyis a város leggazdagabb emberei között volt a legbefolyásosabb. A kormányzó pártot támogatta szinte a teljes harmadik kúria, a második kúria pedig megosztott volt. Az ellenzéki listával kapcsolatban azt kifogásolták, hogy az ellenzék jelöltjei között túl sok volt az új beköltöző, különösen grúzok, illetve karabahi örmények. November 4-én, az első kúria szavazásakor sok embert megválasztottak az ellenzéki párt listájáról. A városi tanács ezután összefogott a korábbi ellenfelével, az örmény újság, az *Ardzagank* (Visszhang) támogatóival. Amikor a harmadik kúria összegyűlt, már az etnikai vonalak mentén alakultak ki a táborok. A nem örmények, mivel háttérbe szorították őket a második kúria szavazása során, a városi tanács jelöltjei ellen voksoltak. A választások után a tanács összetétele alig változott. Csak nyolc új ember került be az első és öt a második kúriába. Ideológiai nézeteket tekintve sohasem voltak nagy különbségek a kormányzó párt és az ellenzék között. Ennek a bonyolult választási procedúrának a következménye: a harag és az etnikai mellőzöttség feszült légkört teremtett a városi törvényhatóságban. Az újraválasztott polgármestert, A. S. Matinovot az ellenzék visszalépésre kényszerítette, N. V. Argutinszkij-Dolgorukov herceget, egy ősi örmény nemesi család tagját választották meg helyette. A tanács továbbra is az örmény polgárság kezén maradt, abszolút többséget tudhatott magáénak; a hetvenkét képviselőből negyven volt örmény, és csak húsz grúz.³³

Az etnikai konfliktus a tanácson belül tovább fokozódott a következő néhány évben. 1892-ben III. Sándor a városi önkormányzatiságot csökkentő törvénye („ellenreformja”) megszüntette a kúriákat, de megemelte az elektorsághoz szükséges nagyon nagyságát. Ez az intézkedés megerősítette a leggazdagabbak hatalmát a városi tanácsban, ami Tifliszben azt jelentette, hogy az örmények befolyása a tanácsban még teljesebb mértékű lett. 1893-ban, amikor a városi tanács benyújtotta a listáját, azon a 77 jelölt közül csak tíz volt orosz, hét grúz és két német, a többiek örmények voltak.³⁴ Az ellenzéket a liberális újság, a *Novoje Obozrenyje* támogatta, bár bírálta a lap, hogy az ellenzék nacionalista motívumokat alkalmaz. Az ellenzéket könnyen legyőzték, és Matinov és Izmailov pártja többségben maradt a tanácsban.³⁵

Mind 1893-ban, mind 1898-ban a megválasztott grúzok nem foglalták el a helyüket a tanácsban, ily módon tiltakoztak közösségük csekély képviselete miatt. A liberálisok, mint Nikoladze, egy olyan rendszert javasoltak, amelyben valamennyi

32 Wardrop, 1888. 13.

33 A választásokról *Новое обозрение*, 1890. november 5., november 17.

34 *Новое обозрение*, 1893. február 2., február 28., március 12., május 6.

35 Izmailov politikailag liberális volt, de képes volt együtt dolgozni a bürokráciával. Nagy hangsúlyt fektetett a város fejlesztésére. Nagy hatalmú és befolyásos ember volt Tifliszben. Polgármestersége idején építettek színházat, iskolákat, kórházakat stb. Туманов, 1901. T. 1. 94–95.

etnikum arányosan képviselteti magát, de mások, mint például Tumanov, ellene voltak a nemzetiségi alapon való választások gondolatának, mivel úgy vélték, hogy egy ilyen rendszer csak növelné a feszültséget a nemzetek között. 1893-tól 1897-ig a városi tanács a napi gyakorlatban megkísérelte az etnikai szempontokat háttérbe szorítani, és csak a közegészségügyre koncentrált. A helyhatóság betegszobáiban orvosoknak adott helyet a tanács. A város vágóhídjának állatorvosi felügyeletét javították az 1892–1893-as kolerajárvány után.³⁶ A konzervatívok ellenezték a reformprogramokat, de a fiatal hivatalnokok és szakemberek tovább haladtak ezen az úton. Az etnikai konfliktusok az 1897-es választások során is felszínre törtek. Az orosz–grúz ellenzék kampánya inkább az összes örmény ellen irányult, semmint a kormányzó párt ellen, az ellenzék ismét vereséget szenvedett.³⁷

A századfordulón a grúz nemesek panaszai és az örményellenes nacionalista írások azt az egyre erősödő érzetet keltették a hatóságokban, hogy az örmények felforgató, forradalmi fenyegetést jelentenek a Kaukázusban az orosz hegemoniára. A cári kormányzat korlátozta az örmények kulturális és politikai életét: jótékonyági szervezeteket tiltott be és iskolákat zárt be. 1899 májusában a kormányzat bevezetett egy olyan – csak a kaukázusi városokra vonatkozó – törvényt, amely felhatalmazta a főkormányzót, hogy képviselőket távolíthat el a városi tanácsból, valamint tisztviselőket a helyi közigazgatásból. Nem sokkal később a Kaukázusi főkormányzóság, az örményellenes Golycin herceggel az élén, támadást intézett az örmény politikai elit és vallási hierarchia ellen. 1902-ben a tifliszi városi tanácsot korrupcióval vádolták meg, és bíróság elé vitték az ügyet. A vádat végül bizonyíték hiányában elutasították. A következő évben a kormány elkobozta az örmény templomok ingatlanjait, ezzel előidézték, hogy *Dasnakutjun* forradalmi kampányba kezdett az orosz hivatalok ellen. 1904-ben Golycin megsebesült egy örmény merénylet során, és hamarosan elhagyta a Kaukázust. Az oly sokáig elfojtott vagy a városi tanács keretein belül maradó etnikai súrlódás most kirobbant az utcákra, és a társadalmi feszültségek – mint például a munkások és a főnök közötti vagy mint az értelmiség és az állam közötti konfliktusok – az autokrácia elleni forradalmi támadásban összegződtek.³⁸

Osztály- és etnikai konfliktus

Tiflisz gazdasági-társadalmi szerkezete, valamint a cári választási rendszer – amely a nagy vagyonnal rendelkező embereknek kedvezett – megakadályozta a grúzokat, hogy részt vegyenek annak a városnak a kormányzásában, amely a kora középkor óta a nemzetük fővárosa volt. Hiába éledt fel a nemzeti öntudat, az orosz bürokrácia és az örmény polgárság folyamatosan akadályozta, hogy a grúzoknak megfelelő kulturális, gazdasági és politikai súlyuk legyen saját országukban. Ezt részben az okozta, hogy a gazdag örmények felvásárolták az elszegényedett grúz nemesek ingatlanjait. Amikor a Baratovok elvesztették a birtokaikat, és a kereskedő Aramjantok kezére jutottak,

36 Туманов, 1902. 4.

37 Уо. 45–47.

38 Khatissian, 1949. 43.

maga a helytartó lépett közbe annak érdekében, hogy visszakaphassák azt, de a grúz herceg képtelen volt előteremteni a szükséges hatszázezer rubelt. A grúz elit elszegényedett a 19. század utolsó évtizedének gazdasági és szociális változásai miatt, és nem volt ereje, hogy visszafordítsa a folyamatot. Sem a cári reformok, sem a liberális politika, sem pedig a bankok és a kormányok nem segítettek a hanyatló nemességnek. A hazafias grúz értelmiség is beleütközött a cárizmus politikai korlátozásaiba. A grúz parasztság egy része is kénytelen volt a falvakból a városok nyomornegyedeibe költözni, ahol csak korlátozott lehetősége volt az anyagi fejlődésre és a jobb életre.

Az 1890-es évek elején a grúz társadalmat a piacgazdaság és a korai iparosodás átalakította, de az 1880-as évek egyik ideológiai áramlata (liberalizmus, népiesség, nemesi nacionalizmus) sem tűnt olyannak az emberek szemében, hogy segítségükkel a tömegek kiutat találnak a politikai helyzetükből. A grúz nacionalizmus nemesi variánsa túl szűk körű volt ahhoz, mivel főképpen a hagyományos birtokos elit problémáira és törekvéseire összpontosított, hogy nagy tömegeket megszólítson. A népiesek mozgalma, talán mert hiányzott a közösségi tulajdonforma a grúz paraszti társadalomban, kevésbé volt vonzó a falvakban, és csak a radikális fiatal értelmiségiek körében volt kedvelt. A liberalizmusnak is csak vékony társadalmi bázisa volt, elsősorban az örmény polgárság és értelmiség körében. A politikai élet színterét, a tifliszi városi tanácsot a gazdag örmények uralták, akik nem tudták a grúz alsóbb osztályokat megszólítani. A munkások bekapcsolódása a politikába más úton kezdődött, a forradalmi ellenzékiesség sokkal erőszakosabb formájában. A munkások vezetője a kialakulóban lévő szocialista értelmiség lett, amely a deklaszálódott grúz nemesség soraiból alakult ki.

Az 1890-es évek elején egy kisebb csoportja az Oroszországban tanult értelmiségnek visszatért Grúziába északról, és magával hozta Grúzia jövőjének egy alternatív képét. Noe Zsordania, Philipe Maharadze és mások varsói tanulmányaik alatt megismerkedtek az orosz marxizmussal. 1892 végén Zsordania megszervezte az első grúziai marxista konferenciát. A *meszame daszi* (harmadik generáció) kidolgozta a grúz kapitalista társadalom intellektuális kritikáját, és egy akcióprogrammal állt elő, melynek célja az autokratikus monarchia megdöntése és egy demokratikus társadalom kialakítása, ami végül a szocializmushoz vezet. 1895-ben a marxisták átvették a *Kvali* (Nyom) című képes újság vezetését, és hamarosan a legnagyobb intellektuális mozgalommá váltak a grúzok között. Az évtized második felében megélenkült a munkások szerveződése és a sztrájktevékenység. A marxisták az ideológiai küzdelmet a gyárakban és műhelyekben gyakorlati munkával is támogatták. A 20. század elején a marxizmus egy elemző és politikai stratégiát nyújtott a munkásoknak Tiflisben, Batumiban, Kutaisziban és máshol, mint például Nyugat-Grúzia rebellis parasztsága körében. 1905-ben már a marxisták – mint a szociáldemokrácia egyik irányzatának, a menseviknek a követői – voltak de facto a nemzeti felszabadítási mozgalom vezetői. Ez nem volt jellemző az Orosz Birodalom más területein.³⁹

A marxizmus nagy sikere és más politikai ideológiák sikertelensége az 1890-es években szorosan kapcsolódott ahhoz a szokatlan úthoz, amiben a kapitalizmus

39 Erről részletesen Аркомед, 1923.

és a politikai reformok fejlődtek Grúziában. A grúzok, akik a jobb élet reményében Tifliszbe költöztek, a gazdasági ranglétra alján maradtak, teljesen kívül rekedtek a politikai arénán. A hagyományos grúz elit réteg, a birtokosok elvesztették a vezető pozíciójukat a városban a század utolsó negyedében, és a nosztalgikus nacionalizmusuk, amely az örmények mint a grúzok bántalmazói ellen irányult, csekély visszhangra talált a munkások körében. A grúz munkások új osztálya stratégiai fontos helyen, a város gazdasági és politikai hatalmának szívében helyezkedett el, az iparosítás egy helyre, a műhelyekbe és a gyárakba gyűjtötte össze őket, és így súlyukat nagyobbak érezték, mint a falvakban elszigetelten élő parasztok. Mivel a szavazati jog a városi tanácsi választások esetében tulajdonhoz volt kötve, valamint hiányoztak a politikai képviselő más formái is, a munkások ki voltak zárva a legális politikai életből. A marxisták másrészt gondoskodtak egy ideológiáról is, amely a munkásokat a történelmi pillanat központjába helyezte, egy olyan ideológiáról, amely felismerte a kapitalizmus kialakulását és elutasította a paraszti múlt iránti nosztalgiát, de egyúttal – szemben a liberalizmussal – nem állt meg a piaci társadalom magasztalásánál, vagy a tulajdonnal rendelkező emberek hatalmának megvédésénél, hanem a burzsoázis társadalom ellentmondásos természetét felismerve annak megdöntését irányozta elő. A marxizmusban a grúzok egy nem nacionalista doktrínát láttak, hanem olyan eszmét, ami egyúttal fegyver az etnikai ellenségeikkel szemben is, az orosz autokráciával és az örmény burzsoáziával szemben.

Tifliszben a többnemzetiségű munkáosztály nem volt különösen aktív az 1890-es években, kivéve néhány „haladó munkást”, akik a szociáldemokratákkal titkos körökben megismerkedtek. A századfordulón a munkások sztrájkok sorozatát robbantották ki és részt vettek a demonstrációkban. Míg az 1870 és 1900 közötti három évtized során tizenkilenc sztrájk volt Tifliszben, addig csak az 1900-as évben tizenhét sztrájk volt tizenöt vállalatnál. A legnagyobb szabású akciót a vasúti alkalmazottak hajtották végre 1900 augusztusában. A Kaukázuson túl hamarosan országos hírnévre tett szert, mint olyan vidék, amely erőteljesen szembeszáll a cári autokráciával. Örmény terroristák számos politikai merényletet hajtottak végre, míg a munkások Tifliszben, Batumiban és Bakuban sztrájkokba kezdtek. A parasztok Nyugat-Grúziában a szociáldemokraták ösztönzésére és vezetésével megtagadták az adófizetést és bojkottálták az orosz hivatalokat. Az 1905-ös év elején a munkások panaszai eljutottak a városi tanácshoz. A tanács február elején egyhangúan megszavazta a kormánynak küldendő petíciót, hogy engedélyezzék a munkások gyülekezését, követeléseik szabad kinyilvánítását és szervezeteik szabadságát.⁴⁰

1905-re a cári kormányzat elvesztette a hatalmát a Kaukázus népességének többsége felett, és Tifliszben teljes mértékben az ellenzék volt a hangadó, ezért a kinevezett helytartó, Ilarion Voroncov-Daskov herceg a rend fenntartása érdekében kötelességének érezte, hogy szóba álljon a szociáldemokratákkal. Amikor szárnyra kelt a hír egy esetleges örmény–azeri összecsapásról, mint amilyen Bakuban is történt, Voroncov beleegyezett, hogy hatszáz munkás járőrözzön az utcákon. Poli-

40 *Революция 1905 года*, 1926. 16.

tikai engedményként ígéretet tett egy új igazságügyi rendszer és a zemsztvók bevezetésére Kaukázusban, valamint az örmény egyházi tulajdont visszaadták. Az alsóbb osztályok a szociáldemokraták vezetésével tényleges nemzetgyűlést követeltek, a városi tanács vagyonos emberei polgárjogokról tárgyaltak és a katonai intervenció befejezését akarták. A kormány jelentős társadalmi csoportok támogatása nélkül, teljesen elszigetelt helyzetben találta magát. Egyetlen megoldásnak a hadsereg tűnt, s amikor júniusban általános sztrájk tört ki, bevezették a statáriumot és betiltottak minden nyilvános gyűlést.

Az 1905-ös év első felét a különböző társadalmi csoportok és nemzetiségek közötti összefogás jellemezte, mind részt vettek a koncertben, hogy reformokat kényszerítsenek ki a cári bürokráciától. De a forradalmi év második felében megkezdődött az ellenzék fragmentálódása. A város polgármestere, a liberális örmény Hrisztofor Vermisev remélte, hogy elkerülheti a csatát a kormánnyal, ezért zárt ülést rendelt el a zemsztvo ügyéről tartott vita napján. Augusztus 25-én azonban kétezer ember özönlött a városháza félhold alakú tanácstermébe. A képviselők elhagyták a termet, és a tömeg a szociáldemokraták vezetésével saját gyűlést tartott. Hasonló összejöveteleket rendeztek 26-én és 27-én ellenszegülve a kormánynak. Amikor 29-én a tömeg betört a városházába, a kozákok megrohanták az épületet és válogatás nélkül tüzeltek az emberekre. Bár a beszámolók különböznek egymástól, legalább hatvan ember halt meg, és kétszázan megsebesültek. Tiflisznek ez volt a saját „véres vasárnapja”, és az általános erőszak folytatódott. Hatvan két városi tanácsi tag lemondott, Vermisev polgármestert leváltották, és a városban egynapos általános sztrájkjal tiltakoztak a vérontás ellen.

A társadalmi ellentéteket a vagyonosabb középosztály és az alacsonyabb osztályok között Tifliszben az etnikai különbségek is felerősítették 1905 utolsó hónapjaiban. II. Miklós októberi kiáltványát, amelyben bejelentette egy választott törvényhozói gyűlés összehívását, illetve bizonyos alapvető jogokat helyezett kilátásba, az egyes társadalmi csoportok különbözőképpen fogadták. A tömegek kivonultak az utcákra, megünnepelték a társadalom győzelmét a kormányzat felett, és a városi tanács azonnal elfogadta a liberális Alkotmányos Demokrata Párt (kadetpárt) programját. A szociáldemokrácia mindkét szárnya, a mensevikek és a bolsevikok további küzdelemre szólítottak fel a demokráciáért. A cár iránti új lelkesedés különböző hazafias demonstrációkban öltött testet. Húszezer ember, közöttük sok orosz vasúti munkás masírozott Tiflisz utcáin az „Isten óvja a cárt” énekelve. A felvonulást katonák védték, ennek ellenére bombákat dobtak és rálöttek a menetelő tömegekre. A katonák tüzet nyitottak az épületekre, ahonnan a lövéseket sejtették. Negyvenegy ember halt meg, és hatvanhat megsérült. Az augusztus-októberi események megmutatták, hogy az 1905-ös év első felében az autokrácia elleni harcban megnyilvánuló egység nem élte túl a nyarat. A következő hónapban a széles ellenzéki front folyamatosan felaprózódott, és több mérsékelt társadalmi csoport és párt berendezkedett a cár új „alkotmányos” rendjében.⁴¹

41 Az eseményekről részletesen *Революция 1905 года*, 1926; Бадриашвили, 1926; Пайчадзе, 1964.

A 20. század öt éve alatt Tifliszt a teljes felfordulás jellemezte: az örmények és a grúzok, az orosz állam és a kaukázusi társadalom, a munkások és a vagyonos középosztály összeütköző érdekei. A cári közigazgatás restaurációja egy évtizedig tartott, és a megszerzett szabadságjogok áldozatokat követeltek. A város különböző közösségeinek problémái azonban nem rendeződtek, a megoldásukat csak elnapolták. Tiflisz lakóinak többsége kívül rekedt a legális politikai küzdőtéren. Az örmény polgárság és városi tanácsa, valamint az ügyes polgármester, Alekszandr Hatiszov továbbra is kormányozta a várost. Bonyolult viszonyban álltak egyrészt a bürokratikus abszolutizmussal, másrészt pedig a jogfosztott grúzokkal. Az első világháború előestéjén két brit utazó azt jegyezte fel Tifliszről, hogy az „inkább az örmények fővárosa, mint más egyéb népeké, az örmények voltak azok, akik felépítették ezt a modern várost, és ők azok, akik a leginkább ellenőrzik, és legnagyobb részük van az igazgatásában”.⁴²

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Бадриашвили

1926 1905 год в Тифлисе. Фактические материалы по данным Музея и Архива Тифлисского Совета. Ред.: Бадриашвили, Н. Тифлис, 1926.

Бегичев

1896 Бегичев, К. Н.: Путеводитель по Тифлису. 1896 г. Тифлис, 1896.

Buxton

1914 Buxton, Noel–Buxton, Harold: *Travel and Politics in Armenia*. London, 1914.

Эсадзе

1907 Эсадзе, Семен: *Историческая записка об управлении Кавказом*. Том 1–2. Тифлис, 1907.

Города России в 1904 году

1906 *Города России в 1904 году*. Санкт-Петербург, 1906.

Города России в 1910 году

1914 *Города России в 1910 году*. Санкт-Петербург, 1914.

Гулишамбаров

1887 Гулишамбаров, Степан Иосифович: *Обзор фабрик и заводов Тифлисской губернии*. Тифлис, 1887.

Khatissian

1949 Khatissian, Alexander: The Memoirs of a Mayor. In: *The Armenian Review*, 2. (1949) 3. sz. 40–47.

Ковалевский

1914 Ковалевский, Павел Иванович: *Кавказ*. Санкт-Петербург, 1914.

⁴² Buxton, 1914. 58.

Перепись населения 1897 г.

1905 *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Тифлисская губерния.* Санкт-Петербург, 1905.

Революция 1905 года

1926 *Революция 1905 года в Закавказье. Хроника событий, документы и материалы.* Тифлис, 1926.

Туманов

1901–1907 Туманов, Георгий Михайлович: *Характеристики и воспоминания.* Том I–III. Тифлис, 1901–1907.

1902 Туманов, Георгий Михайлович: *Заметки о городском самоуправлении на Кавказе.* Тифлис, 1902.

Wardrop

1888 Wardrop, Oliver: *The Kingdom of Georgia. Notes of Travel in a Land of Women, Wine, and Song.* London, 1888.

2. Szakirodalom

Адонц

1957 Адонц, Мушег: *Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке.* Ереван, 1957.

Антелава–Орджоникидзе

1967 Антелава, Иракли–Орджоникидзе, Этери: *К вопросу о генезисе и развитии капитализма в сельском хозяйстве и промышленности Грузии.* Тбилиси, 1967.

Аркомед

1923 Аркомед, С. Т. [Караджян, Георгий]: *Рабочее движение и социал-демократия на Кавказе (с 80-х годов по 1903 г.).* Москва–Петроград, 1923.

Бадриашвили

1934 Бадриашвили, Н. И.: *Тифлис. Книга 1-я. От основания города до XIX века.* Тифлис, 1934.

Чхетия

1942 Чхетия, Шалва: *Тбилиси в XIX столетии.* Тбилиси, 1942.

Хачапуридзе

1950 Хачапуридзе, Георгий: *К истории Грузии первой половины XIX века.* Тбилиси, 1950.

Hanchett

1976 Hanchett, Walter: *Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth Century.* In: *The City in Russian History.* Ed.: Hamm, Michael F. Lexington, 1976. 91–114.

Хоштариа-Бросе

1974 Хоштариа-Бросе, Едишер: *Очерки социально-экономической истории Грузии: промышленность, города, рабочий класс (XIX в.–начало XX в.).* Тбилиси, 1974.

Качарава

1968–1973 Качарава, Ю.–Киквидзе, А.–Ратиани, П.: *История Грузии.* Том I–III. Тбилиси, 1968–1973.

Махарадзе

1933 Махарадзе, Филипп: *Грузия в XIX столетии. Краткий исторический очерк*. Тифлис, 1933.

Месхия

1959 Месхия, Шота: *Города и городской строй феодальной Грузии XVII-XVIII вв.* Тбилиси, 1959.

Мильман

1966 Мильман, Арон Шмульевич: *Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков*. Баку, 1966.

Пайчадзе

1964 *Революционное прошлое Тбилиси*. Ред.: Пайчадзе, Г. Г. Тбилиси, 1964.

Suny

1970 Suny, Ronald Grigor: „The Peasants Have Always Fed Us”: The Georgian Nobility and the Peasant Emancipation, 1856–1871. In: *Russian Review*, 38. (1970) 1. sz. 27–51.

1979a Suny, Ronald Grigor: Populism, Nationalism, and Marxism: The Origins of Revolutionary Parties among the Armenians of the Caucasus. In: *The Armenian Review*, 32. (1979) 2. sz. 134–151.

1979b Suny, Ronald Grigor: Russian Rule and Caucasian Society in the First Half of the Nineteenth Century: The Georgian Nobility and the Armenian Bourgeoisie, 1801–1856. In: *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 7. (1979) 1. sz. 53–78.

Зайончковский

1968 Зайончковский, Петр Андреевич: *Отмена крепостного права в России*. Москва, 1968.

RONALD GRIGOR SUNY

TIFLIS

CRUCIBLE OF ETHNIC POLITICS, 1860–1905

To Georgians the „mother of cities” (dedakalaki) has always been their traditional political center, Tiflis. For most of its modern history, Tiflis has been a cosmopolitan town of mixed nationality, with the dominant demographic position held by Armenians. According to the census of 1897, the city of Tiflis had a population of 159,590. The major demographic trend in Tiflis in the nineteenth century was the steady decline of the Armenian proportion of the population and the rise of the Georgian and Russian components. By the latter half of the nineteenth century the Armenians no longer had a majority in the city, merely a plurality, and the percentages of each nationality in the urban population were moving toward equality. The percentage of Armenians dropped from 74 to 38. Besides being an important trading center, Tiflis was also the most important „industrial” city in the Caucasus in the period before the oil boom of the 1880s raised the Caspian port of Baku to predominance. By the end of the nineteenth century, the position of Armenian merchants and industrialists in the economy of Tiflis and western Transcaucasia was unassailable. Ethnic rivalry did not erupt into political conflict until the last decade of the century. The growing concern with the future of Georgians and Armenians in a russifying, modernizing autocratic Empire found its way into the politics of the Tiflis city council. Five years into the twentieth century Tiflis was a city in turmoil, riven by the rivalries and conflicting interests of Armenians and Georgians, the Russian state and Caucasian society, workers and the propertied middle class. The restoration of order by the tsarist administration, accomplished only at the cost of lives and recently won liberties, lasted precariously for more than a decade.